

Žarko Lazarević
Družba in gospodarstvo med obema
vojnama
(Vprašanja ravni modernizacij)

UDK 338(497.4):316.4»1920/40«

LAZAREVIĆ Žarko, dr. znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si

Družba in gospodarstvo med obema vojnama (Vprašanja ravni modernizacij)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 110–134, cit. 56

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Tema razprave je družba in gospodarstvo v Sloveniji med obema vojnama. Ta čas je obravnavan s stališča modernosti. Kot osnovno značilnost avtor izpostavi prepletanje različnih stanj modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo tega časa bi lahko opredelili kot družbo nasprotij, druga ob drugi, nemalokrat tudi druga mimo druge so obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike. To je bila še vedno družba, ki je bila razpeta med napredujočo modernizacijo in tveganji, ki jih je ta prinašala.

Ključne besede: Družba, gospodarstvo, obdobje med vojnama, modernizacija, Slovenija

Avtorski izvleček

UDC 338(497.4):316.4»1920/40«

LAZAREVIĆ Žarko, PhD., Research advisor, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si

Society and Economy in the Period between WWI and WWII: The Level of Modernization

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 110–134, 56 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This paper investigates the society and economy of Slovenia in the interwar period and from the perspective of modernity. Particularly typical for this period was the intertwinement of different levels of modernity since the rhythm of modernity was by no means uniform. The then Slovene society could be defined as a society of contrasts in which premodern and modern economic and social forms existed side by side, occasionally even without any contact. This was still a society torn between progressive modernization and the risks that such progress entailed.

Key Words: society, economy, interwar period, modernization, Slovenia

Author's Abstract

Tema te razprave bo družba in gospodarstvo v Sloveniji med obema vojnama. Ta čas bom interpretiral s stališča modernosti. Pri čemer same modernosti ne pojmem kot premočrten in enovit proces, temveč predpostavljam različne ravni modernosti, različne hitrosti modernizacije družbe in gospodarstva, ki se med seboj prepletajo in součinkujejo. Vprašanje se torej glasi, v kolikšni meri je slovenska družba in tudi ekonomija v tem času že pridobivala ali imela elemente modernosti, kakor so definirani v družboslovni literaturi?

Doslednost mi seveda narekuje, da najprej opredelim same forme modernosti in šele nato preidem na tolmačenje časa med obema vojnama. Tradicionalna, predmoderna družba se konstituira v ekonomskem smislu kot agrarna ekonomija s poudarjeno samooskrbo (avtarkijo) in zaprtostjo v ozke lokalne okvire, ni interakcije in vključevanja v širše tokove. V socialnem pomenu pa se predmodernost opredeljuje kot aristokratsko-monarhična regulacija družbe, kjer diferenciacija poteka na podlagi izvora, to je družinsko-sorodstvene delitve družbe v okolju ideologije in prakse religiozne kulture.

Forme modernosti družbe in ekonomije pa se definira z nasprotnimi atributi. Moderna družba je tako utemeljena na treh načelih. In sicer na načelih tržne ali kapitalistične ekonomije (vseobsežna komercializacija ali poglobljenje v marksistični terminologiji), na načelih demokratične politične organizacije družbe, na načelu slojne (razredne) delitve družbe in na načelu sekularne kulture. Moderne družbe so kompleksne in bolj fragmentirane s stališča življenjskih stilov, izobrazbe, premoženja, itd. Kompleksnost modernih družb se izraža z oblikovanjem različnih socialnih institucij, znotraj katerih poteka zasebno in javno življenje. Družbena fragmentacija pa je posledica delitve dela. V modernih družbah je očitno množenje števila in pomena na izobrazbi temelječih družbenih (profesionalnih) skupin, hkrati pa seveda tudi večanje regulacije dela teh skupin, zlasti s stališča izobrazbenih kvalifikacij, to je kriterijev za vstop na trg dela. Značilnost moderne je tudi individualizacija kot avtonomnost posameznika v osebnostnih razmerjih in družbenih odnosih znotraj kompleksa družbenih norm in standardov, ki določajo obnašanje v konkretnih družbenih situacijah. Pomembna je tudi sekularizacija kot proces znanstvenega in tehnološkega ozaveščanja, v katerem religiozno mišljenje, religiozne prakse in institucije izgubljajo družbeno pomembnost in se umikajo v zasebnost. Nastopi jasno ločevanje zasebnega od javnega. Sekularizacija vodi k nadaljnji zelo pomembni sestavini modernosti, vodi v racionalizem, kjer gre za sprejemanja odločitev na ravni posameznika ali družbe kot celote s stališča učinkovitosti,

predvidljivosti in koristnosti. Ker pa gre za množico akterjev (posameznikov ali institucij) in interference njihovih ravnanj/interesov, so moderne družbe hkrati tudi družbe konfliktnosti in tveganja (ekološki problemi, brezposelnost, izkoriščanje delovne sile ...).¹

Znotraj tako opredeljenih sestavin modernosti bom pri podajanju snovi izhajal iz premise gospodarskega in socialnega razvoja. Osrednje vprašanje bo, kako funkcionira družba znotraj ekonomskega kompleksa oziroma kako deluje gospodarstvo znotraj družbenega konteksta. S tem več kot očitno vzpostavljam vzročno-posledično povezavo med obema sferama. Interpretacija na podlagi soodvisnosti je namreč nujna, izolirana obravnava ene ali druge sfere je v podajanju odgovorov povsem nezadostna. Izven naše pozornosti namreč ostanejo mnogi historični pojavi, zato izostanejo številna vprašanja in s tem še več odgovorov oziroma možnih interpretacij. V taki konceptualizaciji se navezujem na Douglasa C. Northa in njegovo delo *Understanding the process of economic change*, kajti družbene in ekonomske spremembe gredo vstric in so vzajemne. So splet kompleksnih, deloma tudi kontradiktornih razmerij in medsebojnih relacij med družbo in posamezniki, med družbo in tehnologijo, med družbo in ekonomijo v kontekstu določnega vrednostnega sistema in kulturnih ozadij. In povrh vsega tudi nastajajo in učinkujejo v določenem časovnem in regionalnem kontekstu.² Tako bodo predstavljeni pojavi in fenomeni do druge svetovne vojne pričali o ekonomskih spremembah kot sestavnem delu sprememb v družbi.

V konceptualizaciji izhodišča vgrajujem tudi dejstvo dvojne narave kapitalistične produkcije, saj so Slovenci znotraj jugoslovanske meje, kar je predmet analize, prakticirali to družbeno-ekonomsko ureditev. Kapitalizem, ki je v Evropi 19. stoletja našel svojo formo v industrializaciji, ima torej dve plati. Na eni strani proizvodnjo, to je investicije, in na drugi potrošnjo. Industrijsko revolucijo je spremljala revolucija potrošništva. Ocenjevanje industrializacije oziroma gospodarskega razvoja brez upoštevanja potrošništva kot ekonomske in socialne kategorije je nezadostno in ne prispeva k celovitosti tematizacije ekonomskega ali socialnega razvoja. Potrošništvo je namreč izjemno pomemben družbeni pojav, kjer ne gre samo za zadovoljevanje potreb, temveč za širok spekter socialnih relacij. Tako lahko opazujemo potrošništvo s stališča obsega in strukture ter navezave na gibanje gospodarske rasti ali pa s stališča družbene strukturiranosti. Potrošnja je namreč eminentno družbeni konstitutivni element, znotraj katerega poteka dodatna socialna diferenciacija. Prek strukture in načinov potrošnje nastopa javna artikulacija socialnih položajev posameznikov ali slojev na osnovi pripisanih oziroma simbolnih vrednostnih pomenov.

V slovenskem zgodovinopisju so ti vidiki prezrti zaradi vztrajanja na enostranskosti uvida industrializacije slovenskega prostora. Klasično slovensko ekonomsko zgodovinopisje je v agendo raziskovalnega interesa uvrščalo štetje industrijskih obratov, pogonskih moči strojev in števila zavarovanih delavcev. Tokrat

¹ Haferkamp – Smelser, *Social change and modernity*; Brahm – Allen – Lewis – Hall, *Political and economic forms of modernity*.

² North, *Understanding the process of economic change*; North, *Institucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*.

želim vsaj z opozorili na znatno širše socialne relacije in pomene podjetniških in industrializacijskih form seči onkraj enostranskih pogledov in tudi v slovenskem zgodovino pisju spodbuditi potrebo po raziskavi teh fenomenov.

Obdobje med obema vojnama je prav gotovo prelomen, a tudi nenavaden čas, in to ne samo v slovenskem primeru, temveč tudi v širšem evropskem prostoru. Celotnega obdobja se drži prizvok vmesnosti med dvema stanjema. Med podobami in iluzijami časov pred prvo in po drugi svetovni vojni. Vsaka zgodovinska doba je namreč večplastna, tako tudi medvojno obdobje. Na eni strani gre za podaljšek miselnih shem oziroma ideologije, ki jo prepoznavamo kot značilnost iztekajočega se 19. stoletja, na drugi strani za pojave, ki pomenijo nove vsebinske dimenzije. In ne samo to, čas med obema vojnama kot Janus kaže dva obraza, obraz dvajsetih in obraz tridesetih let. Tako gre v primeru časa med obema vojnama na ravni družbenih in ekonomskih procesov za iskanje novega družbenega in ekonomskega ravnotežja na globalnih in ožjih nacionalnih ravneh. Gre za čas, ko so bile v obtoku velike ideje o Evropi, o novi in drugačni družbi, o novih in drugačnih gospodarskih ureditvah, o moči kolektivne volje nacije, razreda, stanu ..., o individualizmu, a tudi o vprašanih manjšin.³

In vse to, ker se je svet s prvo svetovno vojno predrugačil. Ljudje so s tehniko spremenili način vojskovanja, a je tudi vojskovanje povratno spremenilo ljudi, tako posameznike kot družbo. Liberalni in stabilni svet prvega desetletja 20. stoletja, ki se v historičnem loku kaže kot izjema in ne kot pravilo, je bil surovo prekinjen z izbruhom prve svetovne vojne. Šlo je za dobo izjemnega nasilja, ki je temeljito spreminjala dotedanji evropski svet in to v vseh ozirih, političnem, socialnem in ekonomskem. Le malo je bilo ljudi, ki bi razumeli duh časa, ki bi to slutili ali bolje rečeno, še manj tistih, ki bi se tega zavedali. Prav nasprotno veliko več je bilo tistih, ki so bili prepričani, da bo prva svetovna vojna le manjša motnja in da bo mogoče po vojni povsem obnoviti stari čas, obnoviti, če rečemo po francosko »la belle époque«.

Če že izhajam iz premise zornega kota ekonomsko socialnega razvoja, ki bo v ospredju te razprave, potem je treba dodati dve opozorili. Pozornost je treba usmeriti na dva pojave, ki se mi zdita tudi v evropskem okviru zelo značilna za čas med obema vojnama in sta ta čas tudi zaznamovala. Predstavljata segmentirano izhodišče množice procesov in pojavov. Po letu 1918 je v Evropi nastalo 17.600 km novih državnih meja. V tej suhoparni številki se izražajo globoki in daljnosežni procesi na evropskih tleh, zlasti v Srednji, Vzhodni in Jugovzhodni Evropi, kjer je bilo teh sprememb daleč največ. Nove državne meje so definirale nove nacionalne ekonomije, nova carinska in monetarna področja. Na pretok blaga to ni delovalo spodbudno. O ekonomskem liberalizmu na evropski ravni ni bilo govora. Uveljavljala se je retorika in praksa ekonomskega nacionalizma, predvsem v Vzhodni Evropi, to je v evropskem tretjem svetu, kakor je to regijo

³ Mazower, Temna celina, str. 15–143.

poimenoval angleški zgodovinar Derek Aldcroft.⁴ S formalnimi in neformalnimi zaščitnimi ukrepi so varovali nacionalni interes, ne samo v ekonomiji, tudi v kulturi ali denimo politiki. Pomislimo samo na obravnavo nemške in madžarske manjšine v državah naslednicah Habsburške monarhije, na vse procese ekonomske, kulturne in politične deprivilegizacije.⁵ Z retoriko zaščite t. i. »nacionalnega interesa« in krepitve domače podjetnosti so načrtno izločali tujo konkurenco ali pa ji omejevali dostop do nacionalnih trgov.

Drug pomemben pojav je bil povečan občutek za socialno blaginjo manj in najmanj premožnih družbenih slojev. To je seveda imelo posledice v povečani redistribuciji družbenih sredstev za vzdrževanje šolskega in socialno varstvenega sistema. In kar je mogoče najpomembnejše, zvišane in visoke davčne stopnje za financiranje socialnovarstvenih programov niso več zbujale zgražanja in odpora javnosti. Vse to se je sprejemalo kot gotovo dejstvo. Pred prvo svetovno vojno je bilo to komaj predstavljivo. S tem se je vloga države kot ekonomskega dejavnika močno povečala. Začenjala se je doba intenzivne regulacije liberalno demokratične ekonomije, kasneje celo etatizacije gospodarstva v pogojih centralno planske ali nacistične dirigirane ureditve. Vojna je prinesla tudi emancipacijo nižjih slojev v družbenem življenju in tudi žensk, ki so med vojno nemalokrat nosile glavno breme gospodarjenja v zaledju front. To spoznanje je bilo v zahodnem delu Evrope znatno bolj zaznavno kot v njenem vzhodnem delu. Na povečano občutljivost za socialna vprašanja so veliko vplivali ruska boljševistična revolucija in množično delavsko gibanje z obsežnimi stavkami in nemiri v prvih povojnih letih, Italija, Britanija, predvsem Škotska, Francija, Nemčija ...

Socialno vprašanje postane srčika sposobnosti razumevanja duha časa. Če se je na zahodu Evrope socialno vprašanje najbolj kazalo pri vprašaju delavstva, je imela Vzhodna Evropa povsem svojo zgodbo tako kot v drugih primerih. Tam je bilo močno aktualno vprašanje zemlje, ki je, ker so bile te dežele na nižji stopnji

⁴ Aldcroft, Europe's third world.

⁵ Ko govorimo o ekonomskem nacionalizmu, moramo tudi poudariti, da to ni družbena ali gospodarska ureditev, temveč predvsem ideologija. Kot ideologija je ekonomski nacionalizem imel učinke na ravni percepcij in konstrukcij družbene realnosti in iz tega izvirajočih strategij in praks družbenega in gospodarskega razvoja. S stališča strategij in praks je treba razlikovati dve ravni, dve pojavi obliki ekonomskega nacionalizma, zunanjepolitično in notranjepolitično. Vpeljava navedene distinkcije je nujna, saj tako pride do izraza etnično mešana struktura prebivalstva, kar je ena temeljnih značilnosti Srednje in Vzhodne Evrope. V kontekstu emancipacijskih teženj posameznih etničnih skupnosti (narodnostnih gibanj) ekonomski nacionalizem nastopa kot komplementarni element siceršnji kulturni in politični emancipaciji. Pojav je treba opazovati tako s stališča obstoja države ali s stališča manjšinske skupnosti znotraj večnacionalnih držav. Shema je namreč zelo ustrezna za tolmačenje srednje- in vzhodnoevropske stvarnosti v času med obema vojnoma, ko je glavni akter postala država. Na novo formirana nacionalna država uporabi dve temeljni orodji, to je nacionalizacije (nostrifikacije) in protekcionizem. Manjšinska skupnost pred prvo svetovno vojno ali pa po njej je imela omejene možnosti. Strategije in prakse ekonomsko nacionalističnih prizadevanj so bile omejene na narodnostno ločeno mrežo gospodarskih organizacij in združenj, denimo zadružništvo je tipičen primer. Eno od najpomembnejših orodij ekonomske homogenizacije na nacionalni osnovi so bili bojkoti ustanov in gospodarskih dejavnosti konkurenčne nacionalne skupnosti. Podrobneje glej Schultz, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa, str. 23–24.

gospodarskega razvoja, bila pomemben ekonomski faktor. Za množico prebivalstva je bila poglaviti vir preživetja. Ker je bila porazdelitev za večino prebivalstva krivična, ohranjala je nekdanjo fevdalno strukturo, socialni in s tem politični pritisk pa velik, so sledile agrarne reforme. Potekale so pod geslom »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, razlaščevali in delili so velika posestva. Zemljo so dodeljevali malim kmetom oziroma tistim, ki je niso imeli.⁶ Agrarne reforme in spremljajoče »nacionalizacije/nostrifikacije« premoženja v novo nastalih državah pomenijo ogromen prelom. Poleg socialnih oznanijo tudi vstop političnih in ideoloških kriterijev na področje reguliranja ekonomije. Nekaj novega, kar se poglobi in dobi drugačne razsežnosti v času po drugi svetovni vojni.

Kar velja za Evropo, velja tudi za Slovenijo v času med obema vojnama. Slovenija tega časa je del evropskega tretjega sveta in je s tem deležna enakih procesov, vendar tudi z nekaj potezami, ki poudarjajo njeno vmesnost med evropskim Vzhodom in Zahodom. Spremembe z vstopom v Jugoslavijo so bile velike. A da bi bile te spremembe bolj razločne, bom še pred obravnavo časa med obema vojnama na kratko pristopil k predstavitvi slovenskega razvojnega vzorca pred vstopom v jugoslovansko državo.

V uvodu postavljam štiri trditve, ki po mojem mnenju zaznamujejo slovenske razmere v času do prve svetovne vojne. Te trditve bi bile naslednje: 1. slovenska družba je bila ekonomsko in socialno homogenizirana na predmodernih postavkah; 2. profesionalna (izobrazbena) struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado humanistične inteligence; 3. slovenski prostor obvladujejo protirazvojne ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozračja; 4. zapoznena afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni percepciji.

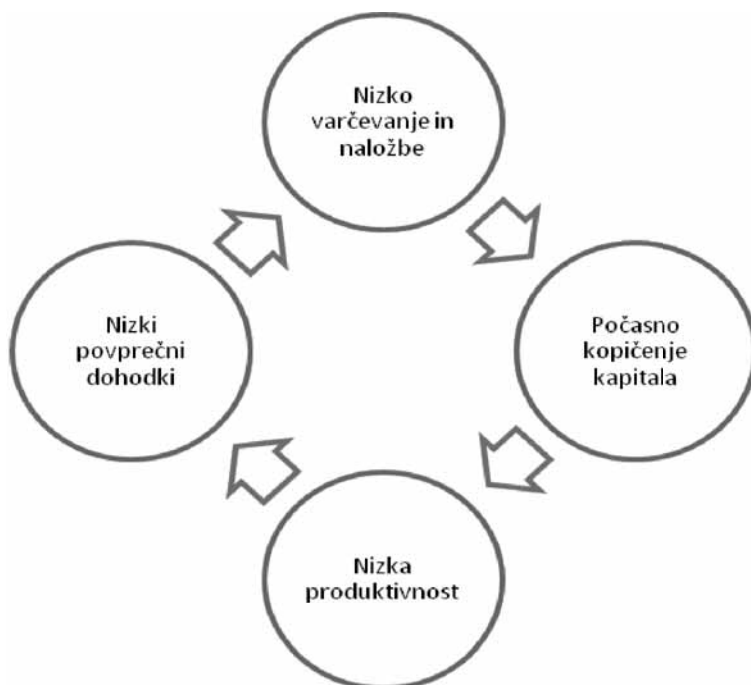
Vse štiri trditve so med seboj vzročno povezane in so določale temeljne parametre slovenskega gospodarskega in družbenega razvoja. Se pa med seboj razlikujejo v času njihovega učinkovanja. Prvi dve točki se kažeta kot dolgoročna stalnica, tretja je delno izgubila naboj v času med obema vojnama, ko je začela učinkovati četrta. Slovenska družba in gospodarstvo sta bila pred prvo svetovno vojno v nekem vmesnem stanju, momenti modernosti so se začeli postavljati ob bok predmodernosti. A prevlada predmodernih gospodarskih in socialnih oblik je bila očitna.⁷ Industrializacija je zelo pozno, v osemdesetih ali devetdesetih letih 19. stoletja, dobila značaj procesa, vzpostavila se je tudi osnovna infrastruktura (prometna, finančna, energetska). Vse to se je dogajalo s kar nekajdesetletnim zastankom za drugimi, bolj razvitimi okolji. Temeljna gospodarska dejavnost je bila kmetijstvo. In ravno kmetijstvo je bilo zaradi ekonomske in socialne samozadostnosti velika ovira na poti v modernizacijo ekonomije.⁸ Stopnja komercializacije je bila nizka, raven samooskrbe še velika. Brez modernizacije kmetijstva, to je dviga

⁶ Aldcroft, *The European Economy*.

⁷ O elementih socialne modernizacije glej Slovenska novejša zgodovina, str. 104–120.

⁸ Kaelble, *The European Way*, str. 173.

produktivnosti in rasti dohodkov kmečkega prebivalstva, pa ni moglo biti hitrejše industrializacije.⁹ Primanjkovalo je tako kakovostnih virov, človeških in naravnih, kot tudi kapitala in tehnologije, ali pa so bili nezadostno in neučinkoviti uporabljeni. Glede znanja in tehnologije je bil slovenski prostor vezan na uvoz manjkajočih virov. Enaka trditev drži tudi za kapital v primeru ambicioznejših podvigov, ne samo do razmaha domačega bančništva, temveč tudi potem. Slovensko okolje je bilo v tem času ujeto v začarani krog revščine.

Graf 1: Začarani krog revščine.¹⁰

Slovenska družba tega časa je bila nerazčlenjena in homogenizirana, ne glede na to, ali govorimo o izobrazbeni, poklicni ali premoženjski strukturi. Kot pretežno predmoderna družba se tudi ni ubranila refleksa antimodernizacijskega vzdušja, statični razvojni vzorec je bil z antikapitalizmom in primesmi antisemitizma logično zaključen. Individualizem in podjetništvo sta bila nizko vrednoteni lastnosti.

In kje so vzroki takega družbenega konteksta? Možne razloge najdemo v nerazčlenjeni družbeni in izobrazbeni strukturi. Izostalo je podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju. Pa tudi zemljiški posestniki fevdalnega izvora niso gojili podjetniškega duha. Na drugi strani je bila več kot očitna enostranskost slovenskih elit, ki so dajale ton konstrukciji družbene realnosti. Znotraj te maloštevilne skupine so prevladovali predstavniki humanističnih

⁹ Glej Novak, Zamudniški vzorci industrializacije.

¹⁰ Samuelson–Nordhaus, Ekonomija, str. 544.

(duhovniki, učitelji) ali družboslovnih disciplin (pravniki). Njihov miselni svet je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. To vzorec se je najbolj izrazilo vzpostavil po delitvi duhov v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Pred tem zasledimo afirmativni družbeni diskurz glede modernizacije, resda z zadržki, a vendarle.¹¹ Po delitvi duhov se prevladujoči družbeni diskurz spremeni, zlasti po enostranski politični homogenizaciji. Zazrtost v kmetstvo kot nosilca narodne zavesti in privrženosti Cerкви oz. katolicizmu prinese specifičen moment nacionalnega diskurza na religiozni podlagi. V delu slovenskih elit nastopi kar istovetenje slovenske pripadnosti in katolicizma. Vse to ni prispevalo k pozitivnemu razvojnemu programu, temveč k obrambnemu, saj je modernizacija prinašala tudi sekularizacijo. Obrambni diskurz je temeljni poudarek dajal ohranjanju in utrjevanju takratnega stanja. Razvoj se ni zavračal v celoti. Ekonomski napredek že, toda ta bi moral biti zelo počasen, skrajno previden in nikakor ni smel rušiti tradicionalnega socialnega modela.¹² V logični konsekvenci je tako izhodišče pomenilo, da je poleg ideološko-politične homogenizacije nastopila tudi homogenizacija ljudstva v revščini. Tega dejstva ni spreminjala niti obsežna zadružna organizacija, ki je imela izjemno veliko vlogo s povečanjem kupne moči kmetov ob nespremenjenih dohodkih, vendar na dolgi rok ni mogla zagotoviti modernizacije gospodarstva. Je pa bilo zadružništvo učinkovito orodje politično-ideološkega zamejevanja znotraj lastnega naroda. To pa zaradi tega, ker je obsežna zadružna organizacija omogočala nadzor vključevanja na trg, nadzor ekonomskih potencialov članstva ter produkcijo in distribucijo informacij prek zadružnega in drugega tiska.¹³ In v tem poudarku so se na enakem stališču našli pripadniki različnih političnih usmeritev.¹⁴

Ob tem ni mogoče prezreti dejavnosti, ki so imele namen zavračanja vsega, kar ruši homogenizacijo ljudstva in pospešuje premoženjsko ali intelektualno diferenciacijo. Modernizacijski pojavi so bili moteči za takratni red zamejenosti znotraj lastnih nacionalnih meja. Nemalokrat je v primeru izkazovanja različnosti sledil naslednji korak, javna diskreditacija. Diskvalifikacija je slonela na dveh momentih javnega diskurza, na moraliziranju in oporekanju pristne narodnosti. Moderna umetnost se denimo diskreditira kot nemoralna, tudi anacionalna.¹⁵ Premoženjska in podjetniška diferenciacija se karakterizira kot kapitalistična dejavnost, ki se enači z grabežljivostjo in sebičnostjo.¹⁶ Da je kot taka povsem v nasprotju z imaginarnim slovenskim nacionalnim značajem, je pričakovano. Krog je bil tako sklenjen.

V tolmačenju predstavljenega ozračja želim opozoriti tudi na Dušana Pirjevca, ki je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja zapisal, da se Slovenci konstituirajo kot

¹¹ Vodopivec, O gospodarskih in socialnih nazorih.

¹² Slovenska novejša zgodovina, str. 24–120.

¹³ Lazarevič, Plasti prostora in časa, str. 307–360.

¹⁴ Glej Perovšek, Na poti v moderno, str. 15–80.

¹⁵ Podrobno obravnavo ideoloških vprašanj išči v razpravi Egon Pelikan, Ideološka izhodišča cenzure, str. 45–53.

¹⁶ Različni članki v Narodnem gospodarju, glasilu Zadružne zveze v Ljubljani, ob prelomu iz 19. v 20. stoletje.

»narod oziroma nacionalna družba«. Po Pirjevcu je večina vzpostavljenih institucij imela nacionalno afirmativni in reprezentativni značaj. To jih je vodilo v zavračanje modernizacije oziroma »znanstveno-tehničnih imperativov«, v zavračanje a-nacionalnega in banalnega merila funkcionalnosti, racionalnosti in rentabilnosti. Tako so te reprezentativne institucije sčasoma postale nesmotrno »drage«. Slovensko družbo je videl v razpetosti med »nerentabilnim načelom nacionalne re-prezentance in načelom moderne racionalitete.« Pirjavec ostro in svareče zaključi z besedami, da je slovenska družba »pravzaprav blokirana in se ne more povsem odpreti modernemu svetu. Zdi se, da je slovenski človek stisnjen v nemogočo in zato uničujočo dilemo: ali ostati zvest svojemu narodu in izdati svojo osebnost ali pa ostati zvest svoji osebnosti in izdati svoj narod.«¹⁷ Ali ni v tem kontekstu mogoče prepoznati tudi znamenitega fenomena Dragotina oziroma Karla Dežmana?

Prav gotovo je na mestu tudi naslednje vprašanje. Je bila slovenska družba v tem izjema? Če se ozremo nekoliko širše po Srednji ali Vzhodni Evropi, bi rekli, da prav nič.¹⁸ Na slovenskem ozemlju so bili povsem v duhu časa, obnašali so se v skladu z »zamudniškim vzorcem modernizacije«. Pred tveganji socialne in družbene modernizacije so se z ideološkim odmikom zazrli v idealizirano preteklost, v družbene in gospodarske oblike predmoderne družbe. Zaradi kompleksnosti družbe in dinamike razvoja pa je moral biti ideološki pritisk intenziven, da je bilo mogoče obdržati homogenizacijo na daljši rok. Od tod tudi ostrina kulturnega boja.

Prva svetovna vojna z vsemi spremembami pa je vplivala tudi na Slovenskem. Izhajajoč iz večstranskosti sprememb, naj mi bo dovoljeno že na tem mestu izpostaviti tri teze o gospodarskem in socialnem razvoju v času med obema vojnama. Gre za tri procese, ki po mojem mnenju najbolj opredeljujejo čas med obema vojnama. Gre 1. za nadomestitev nacionalnega z razvojnim diskurzom, 2. za kolektivno identitetno redefinicijo in 3. za hitrejši proces mehčanja tradicionalnega socialnega modela v smeri družbene segmentacije v obliki povečane individualizacije. Vsak od teh procesov je le eden od vsebinsko širokih aspektov modernizacije tega prostora v času med obema vojnama.

Razvojni diskurz

Homogenizacija prebivalstva v ideologiji revščine, ki je obvladovala slovenski prostor, ni mogla trajati v nedogled. Čas med obema vojnama je bila doba, ko je bila slovenska družba pred izzivi prehoda v novo in drugačno paradigmo razvoja, družbenih razmerij in koncepta ekonomskega in socialnega napredka. Nacionalni diskurz je deloma izgubil aktualnost, postopno ga je preglasil razvojni diskurz, kajti tudi v Sloveniji je bilo socialno vprašanje pereče. In socialno vprašanje je

¹⁷ Pirjavec, Vprašanje o poeziji, str. 90–91.

¹⁸ Berend, History Derailed.

bilo v svojem bistvu razvojno vprašanje. Vsi izračuni so kazali, da je bila polovica kmečkega prebivalstva glede na produktivnost »odveč«.¹⁹ In na tem mestu se najbolj kaže vmesnost slovenskega položaja med Vzhodno in Zahodno Evropo. Slovenija tega časa ima težave tako z delavskim vprašanjem kot tudi s kmečkim vprašanjem. Število delavstva naraste do te mere, da je nujno potrebno sistemsko urejati njegov družbeni položaj. Kmečkega vprašanja pa ni mogoče reševati z agrarno reformo, saj zemlje, ki naj bi delili, ni v izobilju. Kmečko vprašanje je bilo mogoče rešiti samo z novim razvojnim modelom, kajti brez modernizacije kmetijstva (dvig produktivnosti) tudi ni drugih vidikov ekonomske modernizacije.²⁰ In ravno tukaj nastopi sprememba razvojnega modela. Prevladujoči del slovenskih elit večino energije na prelomu stoletja usmerja v ohranjanje kmetstva, in ne v podjetniško preobrazbo drugih sektorjev. Pa tudi drugi pol slovenskih elit ni mogel mimo strukturne značilnosti družbe in gospodarstva, da je argumentacija kmečke zaščite preglasila podjetniške poudarke.²¹

Okolje, to je jugoslovanska država, je nudila spodbudne razmere. Domači trg je bil zagotovljen in skrbno varovan z ekonomsko nacionalistično politiko krepitve domačega podjetništva in akumulacije nacionalnega kapitala. In ne samo to, slovenskemu gospodarstvu je šla v prid tudi sprememba relativnih cen v korist industrije, kar je kratkoročno zagotavljalo veliko konkurenčno prednost na notranjem trgu. Razvojni model v takem okolju je torej moral odgovoriti na temeljno vprašanje, kako zagotoviti prehod kmečkega prebivalstva v industrijski sektor, kako iztrgati iz revščine in obupa skoraj polovico kmečkega prebivalstva? Kajti le tako bi bilo rešeno socialno vprašanje. Da bi to bilo mogoče, je bilo treba rešiti tri osnovna vprašanja, in sicer vprašanje obsega investicij (kapitalsko vprašanje!), ki omogočajo gospodarsko rast in kreiranje novih delovnih mest, spodbuditi podjetnost in podjetništvu sneti negativno konotacijo, dvigniti splošno raven in uravnovežiti izobrazbeno strukturo.

V času med obema vojnama se je spontano oblikoval razvojni vzorec, ki je dajal odgovore na navedena vprašanja. Pomembno je bilo, da je izhajal iz značilnosti slovenskega prostora: pomanjkljive ravni izobrazbe prebivalstva, skromne kapitalske akumulacije in nizke tehnološke ravni. Ob tem je vendarle treba poudariti, da je na področju kmetijstva obstajal konsenz slovenskih političnih elit o neke vrste kmetijski politiki. Ta je vključevala izboljšanje higienskih in bivanjskih standardov na podeželju, dvig izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva, usposabljanje za uporabo sodobne kmetijske tehnologije, subvencioniranje implementacije nove tehnologije produkcije, vzpostavljanje mehanizmov kontrole denarnega toka na kmetijah, kot vira sredstev za potrebne investicije. To je bila ena plat razvojnega vzorca med vojnama. Druga je bila ravno tako pomembna, če ne celo bolj. Dejavniki sprememb, ki so vplivale na prerazporeditev družbene moči in razmerij, na sistem družbenih vrednot in življenjske sloge ter na pokrajino, je bila industrializacija. Bila je počasna in skromnega obsega, dolga desetletja omejena na izkoriščanje osnovnih naravnih

¹⁹ Slovenec, 13. 6. 1924.

²⁰ O teh vprašanjih Novak, *Periferna agrarna transformacija*, str. 23–36.

²¹ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 63–83.

virov. Še na začetku tridesetih let si je v panogah, utemeljenih na naravnih virih, vključno s kmetijstvom, zagotavljalo eksistenco dve tretjini prebivalcev Slovenije. Se pravi v tehnološko manj zahtevnih panogah terjajo predvsem veliko delovne sile. Število industrijskih zmogljivosti in delovnih mest se je v sorazmerno kratkem času podvojilo. Tako kakor drugje v Vzhodni Evropi je bila v ospredju tekstilna industrija in tehtnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov se je že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti.

Vsa ta velika investicijska vnema je bila financirana s podjetniškimi prihranki, posojili domačih bank (na podlagi rasti domačega varčevanja), bančnimi naložbami in tujimi investicijami.²² Tak tok dogodkov je veliko prispeval k lajšanju socialnega vprašanja, kajti odprtje dobrih 50.000 do 60.000 novih delovnih mest v industriji²³ je reševalo eksistenčna vprašanja okoli 250.000 do 300.000 ljudi. Da bi bilo socialno vprašanje v obliki kmečkega vprašanja rešeno že med vojnama, bi moralo slovensko gospodarstvo ustvariti še približno prav toliko dodatnih delovnih mest, kajti podatki o zadolženosti kmetov iz tridesetih let so kazali, da je na poti ekonomskega propada vsaj še 250.000 ljudi na slovenskem podeželju.²⁴ Navkljub vsemu pa je čas med obema vojnama oznanil izhod iz začaranega kroga revščine, raslo je varčevanje, rasle so investicije, akumuliral se je kapital, naraščala je produktivnost in tudi povprečni dohodki. Gospodarski razvoj med vojnama je pričal, da ni nobenega nasprotja med podjetnostjo, med ekonomsko učinkovitostjo in slovenstvom. V slovenskem prostoru je bil podjetniški uspeh dovoljen in tudi cenjen. To je pomenilo afirmacijo podjetništva in tudi digresija tridesetih let dolgoročno ni mogla tega spremeniti.

Spremembe so bile opazne tudi pri zadnji sestavini razvojnega modela, to je v strukturi človeškega kapitala. Čas med obema vojnama resda ni dramatično spremenil izobrazbene ravni, a vendar je nakazal pomembne trende. V povprečju je prebivalec Slovenije tega časa obiskoval šolo le malo več kot štiri leta. Težišče izobrazbe je bilo torej na osnovnošolski ravni, se pravi na ravni osnovne pismenosti. A vendarle je treba poudariti, da se je izdatno okrepil delež prebivalstva s srednješolsko izobrazbo (11 %), a tudi z univerzitetno (pod 1 %).²⁵ Čeprav je bil delež še vedno zelo nizek, pa je zaradi večje zastopanosti tehniške inteligence bil zelo pomemben. Taka izobrazbena struktura tudi pojasnjuje strukturo slovenskega gospodarstva v tem času.

Na področju spreminjanja strukture in kakovosti človeškega kapitala je zelo veliko vlogo odigrala univerza v Ljubljani. Ustanovitev univerze z veliko večjo dostopnostjo študija je vnesla v slovenski prostor novo dimenzijo. Z okrepitevijo tehniških študijev in drugih družboslovnih disciplin izven pravnih znanosti se je začela spreminjati sestava izobrazbene ravni oziroma strukture in kakovosti človeškega kapitala. Izobrazbena struktura je začela postajati poklicno bolj uravnotežena. Tako je v študijskem letu 1931/32 na tehniške študije bilo vpisanih

²² Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 56–82, 106–121.

²³ Križanič, *Gospodarska uspešnost slovenskih vlad*, str. 39.

²⁴ Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–121.

²⁵ *Ekonomsko društvene osnove*.

30 % vseh študentov ljubljanske univerze. Približno enak delež je imel tudi študij na filozofski in pravni fakulteti. Zastopanost tehniške inteligence je postajala veliko bolj opazna, čeprav je s stališča gospodarskega razvoja in potreb za obvladovanje gospodarskih procesov na ravni tehnologije in posloводства še vedno bilo občutno pomanjkanje tehniškega kadra.

Navkljub skromnim spremembam pomeni čas med obema vojnama afirmacijo slovenske tehniške inteligence. Ne samo da so diplomanti tehniških in družboslovnih študijev postopno vstopali v slovensko ekonomijo in zapolnjevali vodilna mesta, pomembna je bila tudi njihova vloga v javnosti. Vstopili so v javni prostor in v ta prostor vnesli nove poudarke, nova znanja, neobičajna za slovensko okolje. Prodor tehniške inteligence je bil omogočen z univerzo in večjo dostopnostjo izobraževanja ter industrializacijo. Zlasti industrializacija je imela pomembno vlogo, saj je, ko je postala proces, potrebovala stalni dotok primerno izobraženih in usposobljenih tehnikov in inženirjev. Zlasti za prenos zahtevnejših tehnologij v slovenski prostor.

Besednjak, intelektualna podlaga in miselni domet novih izobražencev tehniške usmeritve so se odmaknili od dotedanjega tematskega vzorca. In to tistega uveljavljenega vzorca s stališča vsebine, razvojnih prioritet ter hierarhije družbenih vrednot, v katerem se je prepoznavala humanistična inteligenca, tradicionalno najštevilnejši sloj izobražencev med Slovenci. V ospredju njihovega zanimanja niso bila več prvenstveno vprašanja kulture in naroda. Šli so onkraj tega in tematizirali tehnološka vprašanja, vprašanja implementacije tehnologije v proizvodni proces, poti in načine obvladovanja tehnoloških in poslovnih procesov, relacije tehnologije in družbe oziroma njune soodvisnosti. Konceptualizacija in tematizacija njihovega javnega nastopanja sta pomembno prispevali h kreiranju družbenega ozračja v slovenski javnosti, ki je z veliko večjim razumevanjem začela spoznavati in sprejemati dinamiko in večplastnost procesov ekonomske in socialne modernizacije.

Vztrajanje tehniške inteligence na vidikih tehnologije upravljanja družbe in ekonomije s ciljem večje ekonomičnosti v razvojni dinamiki je v slovenski prostor vneslo potrebo po novem premisleku o razvojnih strategijah in praksah. Eden od njih je slovenski javnosti brez olepševanja sporočil temeljno razvojno dilemo slovenskega prostora. Modernizacija in tehnološka učinkovitost ali revščina. Sicer tehnično izraženo, a zato učinkovito in prodorno, do tedaj povsem prezrt vidik. Drugi so skušali osmisliti v ekonomskem pomenu slovenski položaj v jugoslovanski državi. Družbi so ponujali v razmislek dilemo o načinu prestrukturiranja slovenske industrije (ekonomije) v smeri višje in bolj zahtevne stopnje proizvodnje, kjer je potrebno več znanja, zahtevnejše tehnologije in kapitala. Opravljene analize so jih privedle do zaključka, da dotedanji razvojni vzorec ob pričakovani industrializaciji drugih jugoslovanskih predelov ni obetal trajnega uspeha.

To so bili sicer majhni koraki, vendar v slovenskem okolju zelo pomembni. V konstrukcijo družbene realnosti so vnašali načelo celovite soodvisnosti družbe, ekonomije in tehnologije. Vstop v javni prostor so si zagotovili tudi s specializiranimi revijami, kot so bile Tehnika in gospodarstvo, Misel in delo in Trgovski tovariš, ki so združevale humanistično, tehniško in družboslovno inteligenco. Pri

tem je posebno zanimivo dejstvo, da sta prvi dve reviji začeli izhajati v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, ki je kar klicala po kritičnem razmisleku o aktualnih razmerah.

Širitev razpravnega prostora v smeri multidisciplinarnega pristopa pri celoviti obravnavi kompleksnih razvojnih razmerij med družbo, tehnologijo in gospodarstvom je bila za slovenski prostor pomembna intelektualna pridobitev. V tridesetih letih so se pripadniki tehniške in družboslovne inteligence lotili tudi ustanovitve posebne znanstvene ustanove. Ustanovili so Socialno ekonomski inštitut, kjer so nastajale študije o različnih vidikih družbenega in ekonomskega razvoja. Ustanovitev tega inštituta je bila pomembna, saj se je prvič v slovenski zgodovini zgodilo, da je bil kritični pretres in premislek o možnih strategijah in praksah družbeno-ekonomskega razvoja tudi institucionaliziran. Resda na ravni društva, a vendar.²⁶

Iskanje nove identitete

Čas med obema vojnama, po uveljavitvi kolektivne volje »z državnim prevratom«, je prinesel v slovenski prostor veliko vprašanj. Za Slovenijo je bil to čas dilem in iskanj, samospraševanj o identiteti ter s tem povezane samoprezentacije kot trpnega predmeta zgodovine in percepcije drugih kot mogočih partnerjev ali po prešernovsko rečeno, sovraže naj nadomestijo sosedje. Po prvi svetovni vojni je krut ideološki pritisk popustil. Bolj konec vojne kot vstop v novo državo je prinesel sprostitev, ki se je kazala na različne načine. Zdi se, da so tudi slovenske politične stranke v ospredje postavile namesto rigidnosti nekoliko več odprtosti in predvsem strpnosti drug do drugega. Izkušnja strankarskega sodelovanja ob vstopanju v novo državo je vendarle nekoliko sprostila družbeno ozračje. K temu je gotovo pripomogla tudi menjava generacij na čelu političnih strank in pojav novih političnih akterjev. Zelo pomembna sprememba je nastopila tudi na ravni opredeljevanja in dojemanja naroda, narodnega vprašanja. Več kot očiten je umik nacionalnega diskurza, nacionalnega vprašanja kot ključnega vprašanja slovenstva. S spremembo državnega okvira je na večinskem (to je jugoslovanskem) delu slovenskega ozemlja prenehala nevarnost asimilacije/germanizacije, kar je tudi obilno vplivalo na sprostitev družbenega vzdušja. Pa tudi nemška manjšina v Sloveniji je bila s postopki deprivilegacije v ekonomiji, upravi, šolstvu uspešno disciplinirana.

Čprav je o kolektivnih identitetah težko govoriti, saj imajo identitetne definicije posameznikov prednost pred kolektivnimi, pa tudi te so večplastne oziroma večpomenske in prav nič statične, temveč dinamične, pa se mi vendarle zdi vredno opozoriti na določen identiteten paradoks. Gre namreč za izpostavitve vprašanja o stvarnosti dojemanja slovenskega položaja znotraj jugoslovanskih meja, in to predvsem na ekonomskem področju. Namenoma sem pred tematizacijo o identitetnih zadregah nekoliko več spregovoril o ekonomski modernizaciji in ekonomskem položaju Slovenije. Dejstvo je, da se je z vstopom v Jugoslavijo, ki

²⁶ Lazarević, *Plasti prostora in časa*, str. 409–411.

je bila s stališča ekonomske modernizacije zbir obrobni regionalnih ekonomij,²⁷ spremenil relativnostni ekonomski položaj slovenskih predelov. Slovenija je na mah postala gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu da so bili dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.²⁸

Vse to je terjalo premislek o mestu in vlogi v novi državi. Konstitutivnost Slovencev v novi državi je bila vidna že navzven. O tem sta pričala tako naziv države kot njena simbola identifikacija v obliki himne, ki je bila, kot vemo, sestavljena iz delov besedil in melodij srbske, hrvaške in slovenske himne. Zamenjava himne je bila enostaven korak, a je na drugi strani simbolizirana različnost položaja Slovencev v novi državi.²⁹ Konstitutivnost je slovenskim elitam, predvsem političnim, omogočala novo izkušnjo. Z zasedbo različnih položajev v centralni državni administraciji, z zasedbo različnih hierarhičnih pozicij v diplomaciji in ne nazadnje vodenje posameznih ministrstev je bolj kot kdajkoli prej znatno širšemu krogu slovenskih elit dajalo državniško izkušnjo.³⁰ Hkrati je ta izkušnja širila njihov vpogled v kompleksnost družbe in izzive upravljanja družbenih procesov ter odprla razgled po širšem mednarodnem prostoru. Deloma je nastopila tudi sprememba usmerjenosti v prostore kulturnega posredništva. Kot simbol postopnih procesov kulturnega preusmerjanja lahko vzamemo odkritje spomenika Ilirskim provincam v letu 1929,³¹ čeprav gre na neki ravni tudi za miselni podaljšek srbskega odkrivanja hvaležnosti Franciji po prvi svetovni vojni. A dejanje odkritja spomenika Ilirskim provincam je na drugi strani javno in nedvoumno zaznamovalo potekajočo modifikacijo slovenskega historičnega imaginarija oziroma uskladitev historičnih ozadij z jugoslovansko izkušnjo. Čas med obema vojnama je tako prinesel opazno

²⁷ Posrečeno oznako sem povzel po Novak, Zamudniški vzorci industrializacije.

²⁸ Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy*, str. 114.

²⁹ Pomembno pa je bilo tudi, da je zamenjava himne pričala o novem konceptu državnosti. Himna Avstro-Ogrske je v ospredje postavljala cesarja kot zastopnika in posrednika božje modrosti in milosti, ljudstvo se za svojo dobrobit ne obrača neposredno na boga, temveč na cesarja. Do leta 1918 je simbolno sporočilo ob petju himne jasno. Gre za izenačevanje dveh ravni, zvestoba bogu in domovini se poistoveti z zvestobo cesarju. Cesar tako pridobiva attribute polbožanskosti. Cesar je namreč porok blaginje, varnosti in ideološke čistosti, to je zvestobe veri in s tem zvestobe bogu. Drugače pa je bilo s srbsko himno, ki je pričala o drugačnih vrednotah in drugačni družbeni konstelaciji. Srbsko himno Bože pravde in ne poznejšo jugoslovansko »troedino himno« navajam zato, ker je bolj avtentičen izraz konceptualizacije države in razmerij med ljudstvom in vladarjem. In ne nazadnje, ravno srbske politične elite so bile tiste, ki so dajale ton jugoslovanski državi v času med obema vojnama. Srbska himna ne vzpostavlja posredništva med bogom in ljudstvom. Ljudstvo s himno neposredno nagovarja boga za podelitev milosti, kralja in ljudstvo postavlja na enako raven v relacijah do božanskega, kralj ni nosilec večnega spoznanja in varuh zvestobe bogu. Del tega duha je ostal tudi v »troedini himni«, ki je že navzven simbolizirala konstrukcijo države in njena zapletena politična razmerja z nastankom jugoslovanske države.

³⁰ 72 ministrov, poletno predsedovanje vladi. Glej Perovšek, *V zaželeni deželi*, str. 215–240.

³¹ Ilustracija, str. 304–305. To kaže tudi počasno naraščanje izposoj knjig z nenemškega govornega področja. Glej Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani, str. 8.

preusmeritev v širši evropski intelektualni prostor, brez posredništva Dunaja oziroma nemške kulturne sfere. Vloga ljubljanske univerze je bila tukaj izjemno velika, saj je okreplila kritično intelektualno maso. Z novimi spoznanji in družbenimi pojavi se Slovenci začenjajo spoznavati pri viru samem. Če smo že pri ekonomiji, potem naj navedem, da so npr. Johna Maynarda Keynesa brali neposredno v angleščini, le malo po natisu njegovih del.³²

Brez dvoma je mogoče zapisati, da so procesi »slovenizacije« v ekonomiji, upravi, politiki in kulturi dvignili samozavest slovenskih elit. Občutki socialne, kulturne in ekonomske podrejenosti, tako značilne za čas pred prvo svetovno vojno, postopoma izginjajo v novem okolju. In tukaj se kaže zanimiv paradoks pri dojemanju lastnega ekonomskega položaja znotraj jugoslovanske države. Brez težav je mogoče postaviti tezo, da so Slovenci imeli nelagodje z dejstvom svojega novega relativnostnega položaja. Na ravni političnega diskurza so se težko prilagodili položaju ekonomsko najrazvitejše regije. Izgradnja nove identitete je bila očitno večji zalogaj, kot je bilo petje nove himne. Zanimiva dihotomija nastopi med strokovno in politično retoriko. Strokovna argumentacija trezno presoja mesto slovenskega gospodarstva kot regionalne ekonomije v jugoslovanskem okviru, upošteva pridobitve in tveganja kot podlago končne ocene.³³ Politični diskurz pa je šel svojo pot. Konstruiranje podob ekonomske stvarnosti in presoje lastnega položaja se ni izvilo iz dobrega preizkušenih vzorcev politične kulture in interpretacije iz Habsburške dobe.³⁴ Preteklost je očitno preživela državni prevrat in tudi sokonstituirala dojemanje novega ekonomskega okolja in relativnostnega položaja v njem. Politična retorika je pri vprašanih ekonomije vztrajala pri trpnosti slovenske pozicije v jugoslovanskem ekonomskem prostoru. In to navkljub aktivni vlogi pri državnem prevratu in zabeleženem ekonomskem in socialnem napredku. Več kot jasno se je izpostavila determinantna vztrajnost deklariranega pesimizma kot kodeksa javne besede. Vsako opozorilo na neupravičenost pesimizma glede na takratno stvarnost, ki je prihajala iz jugoslovanskega prostora, je bilo ostro in grobo

³² Uratnik, Teorija konjunktornog kretanja, str. 25–46.

³³ Najbolj tipičen primer tovrstnega pristopa je besedilo Jovana, Glavne produktivne sile, str. 485, 523, 524. Na osnovi obsežnih statističnih podatkov je Jovan prišel do sklepa, da se je »v teku desetih let izvršil v Sloveniji velik preokret, ... da je želja po industrializaciji po prevratu okupirala naše ozemlje. Vzrokov za ta nenadni preokret je bilo več. Prvič smo bili odsekani od bivše Avstrije, ki nas je z industrijskimi proizvodi po večini zalagala in je obstajalo upanje, da bodo izdelki domače industrije dobili živahen odjem. Drugič je struktura nove države z eminentno agrarnim značajem sama spodbujala k industrializaciji. Dalje so bili merodajni socialni oziri, kajti skoro odsekani od zunanjega sveta in postavljeni v agrarno državo pri nezadostni agrarni produkciji bi se morali bati nezaposlenosti domačega prebivalstva kot velikega zla in nezadovoljstva med narodom. Končno so razpolagali denarni zavodi s sorazmerno velikimi zaupanimi kapitalijami, katere so smatrali vočigled gori navedenih okolnosti kot najugodnejše mesto za obrestovanje ... Če pa upoštevamo, da je preorijentacija našega gospodarstva k industrializaciji Slovenije uspeh dela komaj enega decenija, smemo biti s tem uspehom zadovoljni, še več, nanj ponosni, in smemo upati, da čim bolj se bode konsolidiralo gospodarsko življenje v državi, tem bližje bomo tudi mi svojemu cilju«.

³⁴ Vodopivec, Politične in zgodovinske tradicije, str. 461–484.

zavrnjeno.³⁵ V politični govorici je bilo priznavanje dosežkov takoj relativizirano s kopico pomislekov, utemeljenih na želeni podobi in ne na stvarnosti.³⁶ Politični diskurz, ne glede na nazorsko usmeritev, je torej za razliko od strokovnega nastopal kot kontrapunkt. To pa zato, ker je skozi negativistični in obrambni besednjak, se pravi z govorom o sebi in svojih strahovih, definiral svoja izhodišča in cilje v odnosu do partnerjev. Gre za specifičen način komunikacije med različnimi sloji, grupacijami ali skupnostmi. Pa tudi v tem oziru slovensko okolje ni bilo nobena izjema, saj drugi avtorji prav tako navajajo svojevrstno negativistično kulturo interpretacije lastnega položaja med narodi Srednje Evrope.³⁷ Očitno gre za skupno potezo kulturno-politične dediščine, ki skozi čas vztraja v prostoru. Gre tudi za postopno prehajanja iz predmodernega proti modernemu pojmovanju politike. In čas med obema vojnama je ena od vmesnih oblik na tej poti.

Mehčanje tradicionalnega družbenega modela

Vmesnost pa je značilnost tudi drugega procesa modernizacije, ki je dopolnjevala že opredeljeno ekonomsko modernizacijo. Mislim na socialno modernizacijo, ki jo v času med obema vojnama³⁸ opredeljujem kot mehčanje oziroma relativiziranje tradicionalnega družbenega modela. Ekonomska modernizacija, z uvajanjem taylorističnih principov upravljanja ekonomije, je poklicno, premoženjsko in s tem statusno segmentirala slovensko družbo. Segmentacija družbe je dobila izraz v diferenciranih in statusno prilagojenih življenjskih stilih, ki so pospeševali (in bili izraz) individualizacijo(e) na podlagi identitetnih opredelitev in samo/pripisanih podob posameznikov ali širših skupin.

³⁵ Lazarević, Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti, str. 145–154.

³⁶ Tipičen primer tega je razprava tajnika ljubljanske Zbornice TOI in poslanca z liste JNS Jureta Koceta (Naše gospodarsko stanje) pri proračunski razpravi za leto 1935/36. Njegova izvajanja so bila ostra in niso dopuščala dvoma. Naj dobesedno navedem njegove besede: »Pogosto slišimo, da je industrija v Dravski banovini cvetoča, da se tu dosežajo veliki gospodarski uspehi, da je skoraj vsa država potrošnik slovenskih industrijskih izdelkov ter da je zato Slovenija sposobna, da izdatno prispeva k splošnim proračunskim namenom ... Slovenija je dežela, v kateri se živi najdražje. Že davno pa je prenehala biti Slovenija cvetoča. Bivši režimi so s svojo davčno, industrijsko, tarifno in prometno politiko dosegli, da je vse svetlo, kar se danes v Sloveniji vidi, samo navidezno, da pa je pravo lice popolnoma drugačno. Kriza, ki je sosedne države samo pretresla, je Slovenijo zaradi nevidevnosti odločujočih bivših čimteljev naravnost upropastila ... cela vrsta tvornic stoji ali dela z minimalnim izkoriščanjem svoje kapacitete. Velika večina tvornic dela le proti naročilu, da obratujejo le, kadar imajo naročila. Samo manjši del tvornic je tako srečen, da more delati na zalogo ... Na eni strani se mora Dravska banovina boriti za svoj življenjski obstanek, na drugi se mora boriti proti najostrejši tuji konkurenci ... Če se torej čuje trditev, kakor smo jo slišali v zadnjih letih ponovno, da ni več treba razširiti industrije v Sloveniji, potem se moramo vprašati, kaj pa naj dela potem Dravska banovina? Bolj ko kdajkoli prej je potrebno Sloveniji posvetiti izredno pozornost in preudarno skrb, da bi se opomogla od težke bolezni ... Vsaj to je treba doseči, da se zopet povrne gospodarsko stanje, ki smo ga že imeli pred letom 1931. Niti zdaleka pa ne bomo dosegli stanja proizvodnje sosednih držav.«

³⁷ Berend, *History in my Life*.

³⁸ Slovenska novejša zgodovina, str. 480–506.

V postopkih transformacije družbenega modela je treba izpostaviti tri točke, ki jih je mogoče jasno razpoznati kot gibalno silo relativiziranja tradicionalnih predstav o družbi in poteh ter načinih notranjih razmerij in razvoja. V tem oziru izpostavljam tri družbene fenomene: a) povečanje umetniške in siceršnje intelektualne kreativnosti po sprostitvi v dvajsetih letih, b) ekonomsko emancipacijo žensk z vsemi družbenimi pomeni in c) diskretno moč potrošništva.

Kreativnost

Znotraj slovenskega zgodovinopisja obstaja konsenz, da pomeni čas med obema vojnama s sprostitvijo, ki je nastopila na začetku dvajsetih let, razcvet najrazličnejših oblik kulturnega dela. Tako na polju umetnostnega ustvarjanja s področja likovnih dejavnosti, glasbe in plesa, literature, dramatike in gledališč ali arhitekture. Slovenska umetniška ustvarjalnost se je vključila v sodobne umetniške in kulturne tokove ter omogočala transfer aktualnih umetniških poetik in estetik v slovenski prostor. Z nadgradnjo oziroma predelavo pa je ustvarjala tudi domače presežke. Zelo velik razmah je bil narejen na področju poustvarjalnosti, v obliki profesionalne ali ljubiteljske kulture. Prišlo je do velike institucionalne razvejanosti kulturnih ustanov. Na ravni znanstveno-intelektualnega dela pa je izjemno veliko vlogo odigrala ljubljanska univerza, ki je omogočila komunikacijo slovenskega prostora z mednarodnim okoljem in prenos in posvojitve cele vrste, za slovenski prostor, novih znanj.³⁹ Na tem mestu me zanima tudi širši pomen, ki ga je to imelo za slovenski prostor. Intelektualna dejavnost, umetniška ali znanstvena, je v javnem prostoru odpirala vprašanje vloge kreativnosti in inventivnosti ter njenega vpliva na družbeni razvoj, a ga hkrati tudi sproti reflektirala s kritične distance. Utrjevala je družbeno razločevanje na temelju umetniške moči ali intelektualnega potenciala. S postavljanjem izvornosti in kritičnosti kot načela eksistence je občinstvo nago-varjala k izkazovanju lastne individualnosti na vseh področjih življenja. Vnemar pa ni pustiti tudi družbenih pomenov splošnega izobraževanja. Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oziroma družbe kot celote ustvarja ozračje, naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati pa se z dvigovanjem izobrazbene ravni tudi povečuje možnost inovacij tako na splošno družbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi tehnologije gospodarskega razvoja.⁴⁰ Vsi ti na videz parcialni pojavi so se združevali v širši proces, ki je v času med vojnama mehčal prevladujoči tradicionalni družbeni model.

³⁹ Kultura 1918–1941, Slovenska novejša zgodovina, str. 415–440.

⁴⁰ Senjur, Razvojna ekonomika, str. 289 in dalje.

Žensko vprašanje

K navedenemu velja prav gotovo dodati še vprašanje ekonomske emancipacije žensk, ki se je v času med obema vojnama že zastavljalo kot eno izmed osrednjih vprašanj družbenega razvoja in vzdržnosti tradicionalnega družbenega modela. V skladu s prevladujočo družbeno ideologijo, ki je še vedno vztrajala pri tradicionalni sestavi družine in vlogi spolov v družbi, so se na načelni ravni odrekli znatnemu delu slovenskega človeškega kapitala, ki so ga predstavljale ženske. Visok delež ženske delovne sile v gospodarstvu je bil splet različnih okoliščin, predvsem značaja industrializacije. V Sloveniji so namreč že od začetkov prevladovale tiste dejavnosti, ki jih poznamo pod oznako delovno intenzivne panoge. Te so potrebovale veliko za silo pismene delovne sile, ki se jo je dalo hitro usposobiti za opravljanje enostavnih del, kar je terjala fordistična in tayloristična zasnova delovnega procesa. Take delovne sile pa je bilo na Slovenskem zaradi agrarne prenaseljenosti veliko, če že ne zelo veliko. Žene in dekleta so že v prvih letih dvajsetega stoletja predstavljale dobro četrtino zaposlenih v Sloveniji. Po prvi svetovni vojni se je delež žensk močno povečal. Strmemu skoku zaposlenih žensk je v obdobju med vojnama poleg ekspanzije delovno intenzivnih panog pripomogla tudi velika gospodarska kriza. Ženske so bile zelo priročne za nadomeščanje moških v industriji, ki so praviloma dobivali višje plačilo. Že tako visok delež žensk v slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 %.⁴¹

Slovenija časa med obema vojnama je bila očitno deželja, ki je imela nesorazmerno visok delež žensk med zaposleno populacijo. To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in tudi družini. Z možnostjo zaposlitve izven doma in z možnostjo pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le socialna vloga žensk, temveč tudi ali predvsem ekonomska vloga žensk, posledično tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno funkcijo, ki nikakor ni bila zanemarljiva. Ta vprašanja je slovenski javnosti v vsej celovitosti leta 1934 predstavila Angela Vode z znamenito knjigo *Žena v sedanji družbi*. V njej je za okolje, ki je bilo glede družbene vloge in razmerij med spoloma še globoko v tradicionalnih okvirih,⁴² izzivalno in pogumno predstavila svojo

⁴¹ Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 408–409.

⁴² Tipičen primer tega je odnos do ženske izobrazbe. Potrebe se sicer ne da zanikati, a vendar je prevladujoči diskurz jasno omejil potrebnost ženske izobrazbe na osnovi psihofizičnih lastnosti. O širših ozadjih in družbenih razmerah percepcije posameznih poklicev na akademski ravni nam priča priročnik iz leta 1932 o pravilni izbiri študijske poti. Sporočila, ki jih je dobil bralec, so bila ambivalentna. Avtor je že v uvodu izpostavil stališče o nujnosti višje izobrazbe: »... izobrazba je zaklad, je koristna vsepovsod, brez nje je človek dandanes vedno večji revež ...« Polemiziral je z, v javnosti prisotnim, vtisom o »hiperprodukciji inteligence« z ugovorom, da nima realne podlage. Vtis o »hiperprodukciji inteligence« je bil posledica dejstva, da je širjenje šolskega sistema nekoliko prehitelo družbenoekonomski razvoj, kar je na kratek rok omejevalo zaposlitvene možnosti diplomirancev. A kljub treznemu pogledu na svet izobrazbe pa je avtor hkrati visokošolsko izobraževanje odsvetoval ženskam z argumentacijo o nezdružljivosti ženskega načina mišljenja (čustven, živahen, oseben, konkreten) z abstraktno-teoretskimi poudarki na univerzitetnem študiju. Glej Sušnik, *Akademski poklici*, str. 75.

interpretacijo ženskega vprašanja in se navezala na moderne feministične tokove. Kot temeljni poudarek bi izpostavil njeno misel, kjer opozarja na precep oziroma različno hitrost ekonomske in socialne modernizacije, na širši družbeni kontekst in posledice ekonomske emancipacije žensk. Angela Vode tako nedvoumno zapiše, da ekonomska emancipacija žensk, s tem ko znatno prehitveva ideološki imaginarij, naredi za enakopravnost žensk več kot kakršnikoli deklarativni ali normativni akti.⁴³

Diskretni šarm potrošništva

Kot tretji element rahljanja tradicionalnega družbenega modela navajam potrošništvo. Že v uvodu sem dejal, da industrializacija nekega prostora nujno vključuje tudi vidik potrošnje, saj je to navsezadnje namen vsake proizvodnje. V slovenskem zgodovinopisju ta vprašanja sploh niso bila reflektirana. Dejstvo, da je bilo uradno ustvarjenih med 50.000 in 60.000 novih delovnih mest, s sivim sektorjem pa gotovo več, je imelo veliko pomenov. Na eni strani je to pomenilo toliko zagotovljenih družinskih eksistenc in na drugi strani z upoštevanjem družin vsaj četrto milijona prebivalstva z okrepljeno kupno močjo, se pravi potencialnih potrošnikov. In domača potrošnja, poleg jugoslovanskega povpraševanja, postaja pomembno gibalno gospodarske rasti pred drugo svetovno vojno. Potrošništvo kot ideologija se razširi v vse družbene sloje. Ne samo srednji sloj, ki se med vojnama zelo okrepi, temveč tudi med delavstvo in kmete. O kmečkih vidikih potrošništva, denimo, pričajo rezultati ankete o zadolženosti iz leta 1932. Posamezni elementi življenjskega stila višjih slojev pronicajo navzdol po družbeni lestvici. Nižji družbeni sloji poskušajo prevzemati potrošniške vzorce statusno višjih slojev. A v teh postopkih posvajanja dejansko nastajajo nove oblike.⁴⁴

Potrošništvo kot ideologija potrebuje določen kontekst, znotraj katerega se lahko sprošča. Čas med vojnama je vzpostavil okolje, v katerem je to bilo možno bolj kot kdaj prej. S povečano produkcijo in ponudbo sledi razmah oglaševanja in znamčenja. Število slovenskih blagovnih znamk oziroma znamk s slovenskega prostora se zviša, hkrati pa kot take nastopajo tudi v javnosti prek zakupa prostora v časopisih in revijah. Slovenska industrija se uveljavi na področju izdelkov široke potrošnje. Zato tudi oglaševanje po obsegu in frekventnosti naraste, kajti težko je najti časopis ali revijo, ki ne bi v večji ali manjši meri vključevala oglaševanja. Penetracija in doseg postaneta globlja kot kdaj koli prej. Kot nov medij se pojavi radio, ki počasi prodira v gospodinjstva, širi oglaševalski prostor in omogoča prepoznavnost posameznih blagovnih znamk.

Industrializacija in izpodrivanje obrtniškega dela sta začela terjati modificiran pristop in centralizacijo v plasmaju artiklov med potrošnike. Zato čas med obema vojnama prinese spremembe tudi na področju trgovine. Zlasti drobnoprodajna mreža

⁴³ Zbrana dela Angele Vode, str. 139.

⁴⁴ O različnih aspektih modernizacije načina življenja med vojnama glej Slovenska novejša zgodovina, str. 495–506.

se razširi, trgovina se v mestih segmentira, več se število modernih blagovnic, ki sežejo tudi v manjša mesta. A še vedno ostajata ikoni potrošništva dve instituciji, veleblagovnici, nastali na začetku 20. stoletja. Mislim na Urbančevo hišo v Ljubljani ali Stermecki v Celju. Ti primeri trgovin so bili zasnovani na modernih principih razstavljenega blaga, ki omogoča neposreden stik med artikli in kupci. Oglaševanje in prepoznavne blagovne znamke dobijo polni smisel, saj je treba doseči širok krog populacije, potencialnih potrošnikov. Trgovec nastopa v vlogi svetovalca in ne odkritega arbitra, kot je v primeru prodaje prek pulta.⁴⁵ Tak pristop prodaje je na dolgi rok spreminjal funkcijo trgovine. Dodajal ji še vlogo socialnega prostora, spreminjanja življenjskih stilov, načinov in vzorcev nakupovalnih navad. Z možnostjo sprehajanja, ogledovanja in tipanja se budi želja (impulz) po posedovanju. Ugodje nakupa je utemeljeno v presežku nad uporabno vrednostjo, v (pripisanem) statusu, ki gam prinese želeni predmet.⁴⁶

Skozi potrošništvo se oblikuje nova estetika bivanja, nova estetika telesa in videza. Zlasti na področju oblačilne kulture, kjer čas med obema vojnama pomeni uveljavitev mode kot dejanja individualizacije, a hkrati tudi pripadnosti in statusnih relacij do drugih skupin. Slovensko časopisje je preplavljeno s podobami modernih oblačil in ženskih teles, ki vzpostavljajo nov kanon ženstvenosti. Skozi modne smernice vstopa v slovenski prostor tudi seksualizacija ženskega telesa. Ta kot sestavni del novega modela ženstvenosti, ki ga omogoča ekonomska emancipacija žensk, radikalno spreminja tradicionalno podobo ženske. S svojo privlačno močjo drugačnosti in navidezno možnostjo zunanjega statusnega izenačevanja z drugimi družbenimi skupinami pa se nezadržno širi med prebivalstvom in pridobiva atribut konsenzualne legitimnosti.⁴⁷

Znotraj kompleksa potrošništva je treba opozoriti še na moment razkazovalne potrošnje, kakor ga je definiral Thorsten Veblen. Potrošnja v industrijski družbi definira kot eminentni element družbenega razlikovanja. Določenemu statusu se pripisujeta tudi raven potrošnje in možnost brezdelja. Sposobnost financiranja te potrošnje pa je obvezna za družbeno verifikacijo statusnega položaja. Bolj se premikamo po premoženjski lestvici navzgor, višje so zahteve.⁴⁸

V tem interpretativnem okviru želim izpostaviti tri elemente tovrstne potrošnje, ki jih je moč izluščiti iz dosedanjih raziskovalnih tematizacij. Hkrati pa se kažejo kot simbol odprtosti družbe, sposobnosti živeti z razlikami in postopnega opuščanja tradicionalnega družbenega modela. Prvi predmet, ki ga želim izpostaviti, je avtomobil, ki v času med obema vojnama ni več nedosegljiv ideal. Širiti se začne tudi med pripadniki srednjega sloja, ne le med najpremožnejšimi. Pravzaprav si ne morejo več misliti sveta »brez teh priročnih in koristnih vozil«.⁴⁹

Drugi element izkazovanja statusnega položaja skozi potrošnja so bivališča in druge reprezentativne poslovne stavbe. Zasebne stanovanjske vile, ki jih zidajo

⁴⁵ Lazarevič, Blagovne znamke v ritmih časa, str. 18–20.

⁴⁶ Corrigan, The sociology of consumption; McCracken, Culture and Consumption.

⁴⁷ Gombač, Modni pele mele.

⁴⁸ Glej Veblen, Razkazovalna potrošnja, str. 227–240.

⁴⁹ Ilustracija, str. 187.

po slovenskih mestih, simbolizirajo individualizacijo in segmentacije družbe na osnovi statusnih položajev. Stanovanjske vile so simbol ekonomskega in družbenega uspeha novega srednjega razreda, ki se med vojnama naglo okrepi kot posledica podjetniškega uspeha in razmaha javnega sektorja v izobraževanju, socialno-varstvenih sistemih in administraciji na različnih ravneh.⁵⁰ Med tipične primere razkazovalne potrošnje, ko posameznik ravna v skladu s pripisanimi pomeni in ravnanji svojega družbenega položaja, naj ob koncu navedem še primer Rada Hribarja. Kot zelo premožen človek je v zunanji legitimaciji svojega položaja šel dlje kot drugi. K njegovemu statusu je spadalo že skoraj aristokratsko življenje. Razkošno stanovanje v Ljubljani ni bilo dovolj. Svojo družbeno pozicijo je zaokrožil z nakupom gradu Strmol. Njegova socialna pozicioniranost izjemnosti, po zaslugi ustrezne ekonomske podlage, se dopolni še z aktivno, izobraženo, celo ekstravagantno ženo.⁵¹ Zveza se dopolnjuje, Rado Hribar zagotavlja plačilno sposobnost, njegova žena socialno reprezentacijo potrošnje.

Tudi korporativni sektor je šel o enaki poti zunanje reprezentacije. Svojo moč kaže na primeru reprezentativnih stavb Ljubljanske kreditne banke, Slavije, Zadrugne gospodarske banke, Vzajemne zavarovalnice, če naštejemo domače, ali denimo Bate v primeru tujega podjetja. Sporočilo uspešnega korporativnega sektorja prek simbolnega pomena stavb, umeščenih v sam center Ljubljane, je očiten. V svojih ambicijah je zmogel seči prek dometa tradicionalnih socialnih vrednot skromnosti, zadržanosti in predvidljive gotovosti. To ambiciozno stališče korporativnega podjetniškega sektorja je dopolnjeval javni sektor z Narodno in univerzitetno knjižnico in obsežnim preurejanjem Ljubljane po predstavah Jožeta Plečnika. Z novimi merili estetizacije arhitekture in mestnih javnih prostorov, z mislijo na slovenske Atene, je dal Ljubljani trajen pečat. Pozabiti pa ne smemo na Pokojninski zavod, ki je kot javna korporacija zaznamoval Ljubljano z Nebotičnikom. Impozantna stavba, v tem času najvišja v Jugoslaviji, oznani novo koncepcijo mesta kot sestavnega dela novega gospodarskega razvojnega vzorca. S posegom v višino prek drugih stavb vnaša v slovenski prostor merilo ekonomizacije mestnega prostora.⁵² Grupiranje korporativnega sektorja na posameznih mestnih lokacijah pomeni tudi socialno pozicioniranje znotraj slovenskega gospodarstva in družbe.

Tretji moment razkazovalne potrošnje je kulturna dimenzija. Med slovenskimi podjetniki, v zasebnem ali korporativnem sektorju, je opazna neke vrste norma, neformalna družbena obveza, da je moral tedanji uspešni slovenski poslovnež izkazovati tudi svojo kulturno omikanost. Od njih se ni terjalo samo uživanje v kulturnih dobrinah, kar je bilo pridržano za običajne prebivalce. Od uspešnih poslovnežev so pričakovali nekaj več. Ker je bila kultura ena od najpomembnejših identifikacijskih točk v emancipacijskem procesu Slovencev kot samosvoje narodnostne entitete, so od uspešnih gospodarstvenikov pričakovali tudi aktivno podpiranje slovenskih kulturnih ustanov tako z materialnimi sredstvi kot lastnim

⁵⁰ Osnovne podatke o vilah in življenjskih poteh njihovih lastnikov lahko najdemo v delih Boga Zupančiča (Usode ljubljanskih stavb in ljudi) o arhitekturni zapuščini v Ljubljani.

⁵¹ Glej Hribar, Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi.

⁵² Glej navedeno delo B. Zupančiča.

angažiranjem. Vodilni slovenski gospodarstveniki so se trudili zaokrožiti tudi te statusne zahteve s članstvom v različnih kulturnih organizacijah in društvih in podpiranjem različnih drugih kulturniških pobud. Ivan Slokar je z mesta direktorja Zadružne gospodarske banke izdatno podrl nastajanje Slovenskega biografskega leksikona. Alojzij Vodnik, predsednik upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke, si je sloves mecena in kultiviranega človeka pridobil z izjemno obilno finančno obdaritvijo Narodne galerije v Ljubljani, da si je lahko uredila svoje prostore v Narodnem domu.⁵³

Tradicionalna slovenska družba je bila v obdobju med vojnama v intenzivnem prestrukturiranju, in to tako glede gospodarske kot tudi socialne strukture. Procesi modernizacije so to družbo nepovratno preoblikovali. Kljub temu pa ni možno zatrditi, da je bila ta družba že povsem moderna. Prepletala so se različna stanja modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo tega časa bi lahko opredelili kot družbo nasprotij, druge ob drugih, nemalokrat tudi druge mimo drugih so obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike. To je bila še vedno družba, ki je bila razpeta med napredujočo modernizacijo in tveganji, ki jih je prinašala. Zato je znaten del družbe še naprej gojil svojevrstno kulturo strahu, poznano že iz prejšnjih obdobj. Tako je ta družba še vedno živela v strahu pred kritičnim in inventivnim intelektualcem; v strahu pred umetnikom, ki ne priznava družbenih in umetniških konvencij in išče poti ustvarjalnega izražanja prek teh meja; v strahu pred žensko, ki je na osnovi ekonomske samostojnosti, sposobna polno živeti svojo ženskost; v strahu pred prihajajočo homogenizacijo prebivalstva na ravni potrošniških modelov in temu temelječe individualizacije. Strah je bil upravičen, saj so ti pospešeni modernizacijski fenomeni iz časa med obema vojnama slovensko družbo vračali v prihodnost. Digresija tridesetih let pa je takratnim strahovom dala nove perspektive. Pojavi, kot so bili padec cen in kupne moči, upadajoči dohodki, dolžniška kriza in obsežna brezposelnost, so postali stvarna grožnja blagostanju vsega prebivalstva. In v teh kriznih časih se je velik del (zlasti humanistične) inteligence zazrl v antidemokratske, antikapitalistične in antirazvojne ideologije, to je antimoderne ideologije. Brez težav so se bili pripravljene odreči osebnim, političnim, socialnim in gospodarskim svoboščinam, in to ne glede na nazorsko usmeritev katoliškega ali liberalnega izvora.⁵⁴

A na tej poti ni bilo zraven skupine mladih liberalcev in kroga okrog Andreja Gosarja, ki so si še naprej želeli moderno prihodnost, ki se je niso bali. Ker niso imeli veliko izgubiti, so lahko sanjali moderno družbo. In ravno na tem področju se je tik pred drugo svetovno premaknilo. Znotraj mladinskega odseka slovenskega dela Jugoslovanske nacionalne stranke (Omladina JNS) je prišlo do reafirmacije liberalne gospodarske misli, resda krepko popravljene oziroma posodobljene v smislu proticikličnosti, socialnih poudarkov in velike državne intervencijsko-

⁵³ Lazarević – Prinčič, Bančniki v ogledalu časa, str. 38, 69, 78.

⁵⁴ Lazarević, Plasti prostora in časa, str. 263–264; Perovšek, Na poti v moderno, str. 48.

prerazdelitvene funkcije. Prepričanje te skupine lahko strnemo v nekaj točk. Prva bi bila pristajanje na liberalno demokratični model družbene ureditve, se pravi na parlamentarno demokracijo in tržno gospodarstvo, kjer je dobiček motiv podjetniškega udejstvovanja. Naloga države bi bila odpravljati največje vrzeli klasičnega ekonomskega liberalizma. Z intervencijo bi zagotavljala ublažitev cikličnega nihanja med blagostanjem in obubožanjem, gospodarski napredek bi moral potekati zlagoma. Pomembna naloga države bi morala biti zagotovitev uravnoveženega gospodarskega razvoja; vzpostavili naj bi tak sistem, v katerem bi se podjetniška pobuda neovirano sproščala v korist nosilca in družbe. Tako ekonomsko politiko bi morala spremljati tudi aktivna socialna politika, ki bi blažila premoženjske in druge socialne razlike v družbi z določitvijo obveznega zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja ter določanjem minimalnih mezd in drugih prejemkov prebivalstva v taki višini, ki bi zagotavljale vsakemu delovnemu članu družbe dostojno življenje.⁵⁵ In v tem prepričanju so se povsem ujeli s krogom pristašev Andreja Gosarja, ki je sicer izhajal iz katoliškega nazorskega kroga, vendar se je s svojim prepričanjem zelo oddaljil od prevladujočega miselnega toka znotraj tega tabora.⁵⁶ Samoumevno je, da so ti modeli vključevali tudi nadaljevanje socialne modernizacije. Vse te ideje pa niso bile sestavni del etabliranih političnih strank ali skupin. Ostajale so v senci kot rezultat intelektualnega iskanja brez večjega vpliva v javnosti, ne tedaj in tudi ne kasneje.

Literatura

- Aldcroft, Derek, *The European Economy*, Ashgate, 2001.
 Aldcroft, Derek, *Europe's third world*, Ashgate, 2006.
 Berend, Ivan, *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press, 2005.
 Berend, Ivan, *History in my Life: A memoir of three eras*, Centraleuropean University Press, 2009.
 Braham, Peter-Allen, John-Lewis, Paul-Hall, Stuart (ed.), *Political and economic forms of modernity*, Polity press, 1992.
 Corrigan, Peter, *The sociology of consumption*, Sage Publications, 1997.
Ekonomsko društvene osnove sistema školstva u FNRJ, Beograd, 1953.
 Gombač, Maja, »Modni pêle mêle« slovenske družbe med svetovnima vojnama, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
 Gosar, Andrej, *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.
 Haferkamp, Hans-Smelser, Niel (ed.), *Social change and modernity*, University of California Press, 1992.

⁵⁵ O njihovem idejnopoličnem razvoju in različnih strujah glej Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 193–242. Konkretno videnje slovenskega razvoja Omladine JNS pa je razvidno iz njihovega obsežnega programskega besedila »Politična, gospodarska in socialna načela«, ki ga je izdal Banovinski odbor OJNS v Ljubljani leta 1940.

⁵⁶ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu*.

- Hočevar, Toussaint, *The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963*. New York, 1965.
- Hribar, Angelika, *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*, Ljubljana: Kronika, 2008.
- Jovan, Janko, Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije. V: *Slovenci v desetletju 1918–1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 485–524.
- Kaelble, Hartmut (ed.), *The European Way*, New York–Oxford, 2004.
- Križanič, France, Gospodarska uspešnost slovenskih vlad. V: Borak, Neven-Lazarevič, Žarko (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 37–48.
- Lazarevič, Žarko–Prinčič, Jože, *Bančniki v ogledalu časa*, Ljubljana: ZBS, 2005.
- Lazarevič, Žarko. Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti: velika gospodarska kriza in položaj Slovencev. *Prispevki za novejšo zgod.*, 2006, 46, št. 1, str. 145–154.
- Lazarevič, Žarko, *Plasti prostora in časa*, Ljubljana. Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko, Blagovne znamke v ritmih časa. V: *Cocta – pijača vaše in naše mladosti*, Ljubljana: SEM, 2010, str. 12–26.
- Mazower, Mark, *Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- McCracken, Grant, *Culture and Consumption*, Indiana University Press, 1990.
- Naše gospodarsko stanje*. Govor narodnega poslanca dr. Koceta Jureta v proračunski razpravi na 7. seji Narodne skupščine dne 21. julija 1935. po stenografskih zapisih Narodne skupščine. V samozaložbi.
- North Douglass C., *Understanding the process of economic change*, Princeton university Press, 2005.
- North Douglass C., *Inštitucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*, Ljubljana: Krtina, 1998.
- Novak, Mojca, *Zamudniški vzorci industrializacije*, Ljubljana: ZPS, 1991.
- Novak, Mojca, Periferna agrarna transformacija: slovenski primer. V: Borak, Neven-Lazarevič, Žarko (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 23–36.
- Pelikan, Egon, Ideološka izhodišča cenzure v konceptih slovenskega političnega katolicizma ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja. V: Mateja REŽEK (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (Zbirka Razprave, 2). Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 45–53.
- Perovšek, Jurij, *Na poti v moderno*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij, *V zaželeni deželi – slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Pirjevec, Dušan, *Vprašanje o poeziji, vprašanje naroda*. Zbirka Znamenja, Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- »Politična, gospodarska in socialna načela«, Banovinski odbor OJNS, Ljubljana, 1940.
- Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani*, za l. 1926–1931, Ljubljana, 1931.
- Samuelson, Paul–Nordhaus, William, *Ekonomija*, Ljubljana: GV založba, 2002.
- Schultz, Helga, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa – Thesen und Fragen, V: Kubu, Eduard–Schulz, Helga, *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*, Praha – Berlin, 2004, str. 17–32.
- Slovenska novejša zgodovina, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005.
- Senjur, Marjan, *Razvojna ekonomika: teorije in politike gospodarske rasti in razvoja*, Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2002, str. 289 in dalje.

- Sušnik, Lovro, *Akademski poklici*, Ljubljana, 1932.
- Uratnik, Filip, Teorija konjunktornog kretanja po J. Maynardu Keynesu. Sadašnja kriza. V: Uratnik Filip-Lah, Ivo, *Aktualni problemi iz socialne politike in gospodarstva*. Ljubljana – Maribor, Ljudska tiskarna, 1934, str. 25–46.
- Veblen, Thorsten, *Razkazovalna potrošnja*. Časopis za kritiko znanosti, 1998, št. 189, str. 227–240.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Ljubljana: KRT, 1994.
- Vodopivec, Peter, *Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi in na Balkanu: v luči izkušnje prve Jugoslavije*. Zgodovinski časopis, 2005, 59, št. 3/4, str. 461–484.
- Vodopivec, Peter, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Zbrana dela Angele Vode*, I. knjiga, Spol in upor, Ljubljana: Krtina, 1998.
- Zupančič, Bogo, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* (I, II, III, IV), Ljubljana: KUD Polis, 2005–2009.

SUMMARY

Society and Economy in the Period between WWI and WWII: The Level of Modernization

Žarko Lazarević

In the interwar period, the traditional Slovene society was subjected to intensive restructuring, particularly with regard to its economic and social structure. Although modernization processes had irreversibly transformed the society it is not possible to state that it was already entirely modern at that time. Since modernization did not have the same rhythm different levels of modernity were intertwined. The then Slovene society could be defined as a society of contrasts in which premodern and modern economic and social forms existed side by side, and occasionally also without much contact. It was still torn between progressive modernization and the risks that such progress entailed. A significant part of the society therefore continued to foster a unique culture of fear known from earlier periods. It lived in fear of critical and inventive intellectuals; of artists who refused to submit to social and artistic conventions and were searching for ways to express their creativity beyond these conventions; of women who, on the basis of their economic independence, were capable to fully embrace their femininity; and in fear of the impending homogenization of the population at the level of consumer-based models, and the ensuing individualization. Since these accelerated phenomena of modernization returned guided the Slovene society to the future the fear was entirely justified. The digression of the 1930s added a new perspective to the existing fears. Occurrences such as the fall in prices and purchasing power, declining income, debt crisis, and extensive unemployment became a real threat to the well-being of the entire Slovene population. In those times of crisis, a large part of intellectuals, particularly the humanists, started to embrace antidemocratic, anticapitalist, and antidevelopment ideologies – in other words, antimodern ideologies. Irrespective of their ideological orientation, whether Catholic or liberal, these intellectuals were quite willing to give up their personal, political, social, and economic rights.